

بررسی پیامدهای کشت زعفران در مهاجرت معکوس روستاییان
(مورد مطالعه: روستاهای دهستان رشتخوار)*
علی ایزدی^۱، صادق اصغری لقمجانی^۲، غریب فاضل نیا^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۳۱

چکیده

بازگشت مهاجران روستایی از شهر به روستا، مانند سایر مهاجرت‌ها، اتفاقی و تصادفی نبوده است، بلکه علل و انگیزه‌هایی موجب شده تا این مهاجران از شهر به روستا بازگردند. در این راستا، زعفران به‌عنوان یکی از مهم‌ترین محصولات کشاورزی استان خراسان رضوی، نقش بسیار مهمی را در بازگشت مهاجران به شهر رفته، ایفا می‌کند. لذا هدف تحقیق حاضر، بررسی اثرات کشت زعفران بر مهاجرت معکوس بر روستاهای دهستان رشتخوار است. این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. در این راستا، بررسی پیامدهای نقش زعفران در ۳۵۵ خانوار نمونه (ازجمله ۷۶ خانوار مهاجر معکوس) در ۲۶ روستای این دهستان مورد بررسی قرار گرفت. بدین منظور، ابتدا ضمن مطالعات اسنادی و بازدیدهای اولیه میدانی، طیف گسترده‌ای از شاخص‌ها متناسب با شرایط روستاهای مورد مطالعه تعیین و سپس جمع‌آوری داده‌ها بر اساس شاخص‌های انتخابی و با استفاده از پرسشنامه‌های روستا و خانوار انجام شده است. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز از تحلیل‌های آماری و فضایی و نرم‌افزارهای اکسپرجویس، تاپسیس، اسپاس، ارکجی‌اس استفاده شده است. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که افزایش سطح زیر کشت زعفران و در نتیجه افزایش تولید آن، با سطح اطمینان ۹۹ درصد به افزایش میزان بازگشت مهاجرین در محدوده مورد مطالعه کمک می‌کند. یافته‌های دیگر پژوهش مؤید آن است که از بین عوامل تأثیرگذار در مهاجرت معکوس خانوارها، عامل اقتصادی (ایجاد درآمد فوق‌العاده زعفران با شاخص اولویت ۰/۹۷۱، پایداری درآمد زعفران با شاخص اولویت ۰/۹۰۲، توانایی پس‌انداز با شاخص اولویت ۰/۸۷۹)، نقش بیشتری در بازگشت خانوارها به روستاها دارد و بازگشت مهاجرین فرصت‌هایی همچون افزایش سطح اشتغال‌زایی، پایداری درآمد از طریق کشت زعفران و بهبود سطح معیشت را برای خانوارهای نمونه به وجود آورده است.

واژه‌های کلیدی: بازگشت مهاجرین، درآمدزایی، روستاهای دهستان رشتخوار، زعفران، کشاورزی.

* مقاله علمی پژوهشی، مستخرج از پایان نامه کارشناسی‌ارشد با عنوان «تحلیل فضایی تحولات ناشی از توسعه

کشت زعفران (مطالعه موردی: دهستان رشتخوار)»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه جغرافیا

۱ دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران،

aezadi2014@gmail.com

۲ دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه زابل، زابل، ایران (نویسنده مسئول)،

Asghari2750@yahoo.com

۳ دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه زابل، زابل، ایران، gharibfaz@gmail.com

**Investigation of the consequences of saffron cultivation in reverse migration of villagers
(Case study: Villages of Rashtkhar rural district)***

Ali Izadi¹, Sadegh Asghari Lafmajani², Gharib Fazelnia³

Received April 6, 2021

Accepted September 22, 2021

Abstract

The return of rural migrants from the city to the countryside, like other migrations, has not been accidental, but the causes and motives have caused these migrants to return from the city to the countryside. In this regard, saffron, as one of the most important agricultural products of Khorasan Razavi province, plays a very important role in the return of migrants to city. Therefore, the purpose of this study is to investigate the effects of saffron cultivation on reverse migration in rural areas of Rashtkhar. This research has been done by descriptive-analytical method. In this regard, the consequences of the role of saffron in 355 sample households (including 76 reverse migrant households) in 26 villages of this rural district were studied. For this purpose, first, in addition to documentary studies and initial field visits, a wide range of indicators were determined in accordance with the conditions of the studied villages. Then, data collection was done based on selected indicators and using village and household questionnaires. Statistical and spatial analysis and Expert choice, TOPSIS, SPSS and ArcGIS software were used for data analysis. Findings indicate that increasing the area under saffron cultivation and thus increasing its production, with a 99% confidence level helps the rate of return of migrants in the study area. Other findings of the study confirm that among the factors influencing the reverse migration of households, the economic factor (creating extra income of saffron with priority index of 0.971, stability of saffron income with priority index of 0.902, ability to save with priority index of 879 / 0), has a greater role in the return of households to the countryside and the return of immigrants has been able to create opportunities such as increasing employment levels, income stability through saffron cultivation and improving living standards for exemplary households.

Keywords: Saffron, Income Generation, Agriculture, Return of Immigrants, Villages of Rashtkhar District

* . Scientific-research article, extracted from the master's thesis entitled "Spatial analysis of developments due to the development of saffron cultivation (Case study: Rashtkhar village)", Faculty of Literature and Humanities, Department of Geography.

1 PhD student in Geography and Rural Planning, Sistan and Baluchestan University, Zahedan, Iran. aezadi2014@gmail.com

2 Associate Professor of Geography and Rural Planning, Zabol University, Zabol, Iran. Asghari2750@yahoo.com

3 Associate Professor of Geography and Rural Planning, Zabol University, Zabol, Iran. gharibfaz@gmail.com

مقدمه و بیان مسئله

امروزه بخش کشاورزی از نظر تأمین نیازهای غذایی مردم، تأمین مواد اولیه صنایع، اشتغال افراد و ایجاد درآمد اهمیت دارد (باغلی و همکاران^۱، ۲۰۰۳: ۱۰-۱۴). به عبارت دیگر، بخش کشاورزی دارای نقش اساسی در حیات اقتصادی جوامع سرتاسر جهان متناسب با اقلیم‌های خود است (فال‌سلیمان و همکاران، ۱۳۹۳: ۴۱). در واقع از میان سرمایه‌گذاری‌های مربوط به بخش‌های مختلف اقتصادی، سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی از اهمیت و جایگاه خاصی برخوردار است. زیرا سرمایه‌گذاری در این بخش می‌تواند موجب درآمد بیشتر، افزایش امنیت غذایی و رشد تولیدات کشاورزی شود (خسروی‌پور و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۳۵). در این میان، روستاها، همواره در طول تاریخ متحمل خسارات زیادی از مخاطرات طبیعی از جمله خشک‌سالی شده‌اند (سواری و شوکتی‌آقمانی، ۱۳۹۸: ۱۴۵)، که به دلیل وابسته بودن اقتصاد روستایی به بخش کشاورزی هرگونه تهدیدی علیه این بخش به ضعف شدن پایه‌های اقتصادی روستاها و در نهایت رکود اقتصادی کشور منجر می‌شود (یگانگی دستگردی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۱۴۲). از این رو، با توجه به خشک‌سالی‌های پی‌درپی در سال‌های اخیر و کاهش منابع آب، پیامدهای منفی از جمله: روند نزولی کاهش درآمد در بخش کشاورزی برای خانوارهای روستایی (علوی‌زاده و ایزدی، ۱۳۹۷: ۱۸۳) و همچنین مهاجرت از روستا به شهر را به ارمغان آورده است (مشفق و شکفته گوهری، ۱۳۹۹: ۱۱۲).

در دهه‌های اخیر تفاوت سطح زندگی در شهر و روستا، یافتن شغل و درآمد بیشتر و استفاده از امکانات آموزشی و بهداشتی و تفریحی بیشتر، انگیزه عمده مهاجرت از روستا و شهرهای کوچک به پایتخت و مراکز شهرهای بزرگ است (لنگرودی و همکاران، ۱۳۹۲: ۸۴)؛ اما باگذشت زمان روستاهای ایران به دلیل برخورداری از دستاوردهای نو و برخورداری از تسهیلات ارتباطی، در دوره‌ای از تاریخ تحول اجتماعی، اقتصادی، کالبدی و فیزیکی خود قرار گرفته‌اند (ازکیا و همکاران، ۱۳۸۸: ۲۴۳). به گونه‌ای که این تحول در بخش کشاورزی بخصوص در زمینه اشتغال‌زایی و کارآفرینی هم نمود چشمگیری پیدا کرده است (حسینی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۸: ۵۲). در این راستا، محصول زعفران به عنوان گران‌ترین محصول کشاورزی و دارویی جهان، بنا به دلایلی همچون سازگاری با بارندگی کم، محدودیت منابع آبی و درآمدزایی بالای آن نسبت

به سایر محصولات کشاورزی، قابلیت نگهداری محصول با هزینه اندک و درعین حال طولانی مدت و کوتاه بودن دوره کشت، به طور چشمگیری قابل توجه است (ابراهیمی، ۱۳۸۸: ۳). با بالا رفتن قیمت این محصول و تولید آن با ویژگی کم سرمایه بر بودن، این محصول قدرت آن را داشت که با سرمایه کمتر، تعداد شغل بیشتری را ایجاد کند. در کشت زعفران تعداد کارگران به کار گرفته شده به طور قابل ملاحظه‌ای افزایش یافته و این امر توانست به کاهش بیکاری منجر شود (اصغری و ایزدی، ۱۳۹۵: ۲۱۱). بر این اساس کشت این محصول در وضعیت اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی زعفران کاران تأثیر فوق‌العاده‌ای داشته است (انونیموس^۱، ۲۰۰۶).

در این میان، وجود فشارهای اقتصادی در شهر و عدم کفاف درآمد برای تأمین هزینه‌های زندگی برای خانوارهای روستایی مهاجر که از امکانات لازم (داشتن خانه، ماشین، درآمد پایدار و توانایی پس انداز) برخوردار نبودند و در بخش غیررسمی اقتصاد شهری اشتغال داشتند (خمر و سیدی، ۱۳۹۹: ۶۵)، زمینه را برای بازگشت مهاجرین در سال‌های اخیر فراهم ساخته است (لنگرودی و همکاران، ۱۳۹۰: ۶۸). در دهستان رشتخوار نیز، شرایط مساعد حاکم به ویژه شرایط اقتصادی مناسب مانند درآمدزایی فوق‌العاده از زعفران و دسترسی داشتن به زمین‌های مناسب برای کشت به وقوع این پدیده منجر شده است، به این معنی که برخورداری از تمکن مالی در روستا و داشتن وجهه خوب اجتماعی در روستا و همچنین شرایط اقلیمی مناسب برای توسعه کشت زعفران که در این دهستان تمام عناصر اقلیمی برای کشت در وضعیت مساعدی است (کامیابی و همکاران، ۱۳۹۳: ۸۰)، از مهم‌ترین عوامل بازگشت خانوارهایی روستای از شهر به روستا بوده است.

به هر حال، با توجه به سازگاری محصول زعفران با شرایط اقلیمی مناطق گرمسیر، سطحی وسیع که بیش از ۷۰۰۰۰ هکتار آن در دو استان خراسان رضوی و جنوبی (۵۷۰۰۰ هکتار خراسان رضوی و ۱۳۰۰۰ هکتار خراسان جنوبی) است، تحت پوشش زعفران قرار دارد (جهاد کشاورزی خراسان رضوی، ۱۳۹۱)، که با این میزان، کشور ما بزرگ‌ترین تولیدکننده زعفران جهان با بیش از ۹۵ درصد است (اکبرزاده، ۱۳۸۲: ۴۶). در این میان، شهرستان رشتخوار در استان خراسان رضوی با ۹/۷ درصد از کل سطح زیر کشت زعفران، از شهرستان‌های مطرح در تولید زعفران در میان ۲۸ شهرستان واقع در این استان محسوب می‌شود و سهم قابل توجهی از تولید

1 Anonymus

زعفران در این استان را دارد (جهاد کشاورزی شهرستان رشتخوار، ۱۳۹۵). هدف این تحقیق بررسی پیامدهای کشت زعفران در مهاجرت معکوس روستاییان در سطح روستاها است و در واقع، تحقیق حاضر به دنبال پاسخ به این سؤال اساسی است که کشت زعفران در روستاهای دهستان رشتخوار چه اثراتی در مهاجرت معکوس روستاییان داشته است؟

چارچوب نظری و پیشینه تحقیق

کشاورزی به‌عنوان یکی از محورهای اساسی رشد و توسعه، نقش مهمی در توسعه اقتصادی نظام روستایی دارد (اشرفی و همکاران، ۱۳۹۳: ۵۲) و یکی از سه بخش عمده اقتصادی کشور در کنار دو بخش صنعت و خدمات محسوب می‌شود (محسن‌زاده و فکوهی، ۱۳۹۹: ۲۶۹). بر این اساس گسترش کشاورزی و توسعه آن به‌نوبه خود بخش عمده‌ای از فرایند توسعه روستایی را به عهده دارد (نوری زمان‌آبادی، امینی فسخودی، ۱۳۸۶: ۲۶۷). در این میان، از بین محصولات کشاورزی ایران، زعفران از جمله ارزشمندترین محصولات است که با توجه به ویژگی‌های خاص خود، امکان جلوگیری از مهاجرت روستاییان و بازگشت مهاجران به روستا و همچنین گسترش تولید و صادرات آن وجود دارد (فولادی طرقي، مزینانی، ۱۳۹۲: ۸۰).

در سال‌های اخیر پتانسیل محصولات زراعی (زعفران، پسته، زرشک و بادام) به‌عنوان یک کاتالیزور برای توسعه روستایی، افزایش درآمد نقدی خانوار و بهبود معیشت در جوامع فقیر به‌ویژه در میان خانوارهای روستایی مهاجر و به حاشیه رانده شده و کشاورزان بی‌زمین به‌طور فزاینده‌ای به رسمیت شناخته شده است و توانسته اشتغال قابل‌توجهی را برای خانوارهای روستایی فراهم کند (کهن‌سال و رضانی، ۱۳۹۹: ۳۱۸)، زیرا به‌طور معمول کشت این محصولات به‌ویژه زعفران، بازده اقتصادی دو تا سه برابر بیشتر از بازده محصولات غذایی اساسی را به دنبال داشته است. کشت این محصول با حداقل هزینه ممکن، حاشیه امنی را در زمان رکود بازار محصولات غذایی اساسی و سایر دوره‌های بحران اقتصادی خانوار فراهم می‌کند و می‌تواند به اقتصاد محلی کمک چشمگیری کند (علیزاده و همکاران، ۱۳۹۹: ۵۷۷). در این راستا، کشت محصول استراتژیک زعفران و درآمدزایی فوق‌العاده آن توانسته است نظر خانوارهای روستایی مهاجر را برای بازگشت از شهر به مناطق روستایی از پررقم بزند.

تعاریف متفاوتی درباره مهاجرت برگشتی از شهر به روستا مشاهده می‌شود؛ اما جست‌وجوی نظریه‌ای که بتواند همه ابعاد موضوع بازگشت مهاجران را شامل شود تا حدود زیادی مشکل است. مهاجرت برگشتی فرایندی است که بر اساس آن، افراد بعد از یک دوره اقامت طولانی مدت در سرزمین دیگر (مقصد) به سرزمین اولیه (خود) بازمی‌گردند (فیلیپس و پاتر^۱، ۲۰۰۳: ۳). در تعاریف دیگر، این پدیده بیشتر واکنشی نسبت به ایجاد جذابیت در مناطق روستایی قلمداد می‌شود (اوکالی^۲ و همکاران، ۲۰۰۱: ۱۵). عوامل متعددی در رشد مهاجرت‌های برگشتی روستاها تأثیرگذار هستند که به شرح ذیل عبارتند از:

اقتصادی: درآمد ثابت و دائمی، امنیت شغلی، تعادل شغلی (ترکیبی از عوامل بخش کشاورزی، تجارت و صنعت)، امکان کسب یک زندگی آزاد، تقسیم توانایی پاسخگویی منابع و مصرف برای مدت طولانی.

اجتماعی - فرهنگی: حفظ سلامت که اساس ادامه حیات جامعه است و نیز دسترسی، تهیه و توزیع آن در سطح جامعه، توسعه آموزش که عامل هدایت توسعه و ایجاد یک زندگی سالم است، رسیدن به خودکفایی بر اساس ارزش‌های فرهنگی (پاپلی‌یزدی، ۱۳۸۲: ۵۳). مهاجرت از دیدگاه اجتماعی به انگیزه‌های متعددی چون انگیزه‌های مربوط به تشکیل یا الحاق به خانوار، تغییر وضعیت زناشویی، انگیزه‌های مربوط به اعضای خانوار، تحمل ناپذیر شدن شرایط زیست در مبدأ، تمایل به زندگی در جای دیگر (مهاجرانی و روستا، ۱۳۹۳: ۱۷۱).

محیطی: آلودگی هوا در شهرها، پایین بودن تراکم جمعیتی، آب‌وهوای مناسب، طبیعت دل‌نشین روستاها.

کالبدی - فیزیکی: توسعه راه‌های ارتباطی، افزایش امکانات زیربنایی، کیفیت نظام مسکن و ساخت‌وسازها، کیفیت دسترسی به خدمات روستایی، تغییر چشم‌انداز روستا (صادقی، طولابی‌نژاد، ۱۳۹۸: ۷۳).

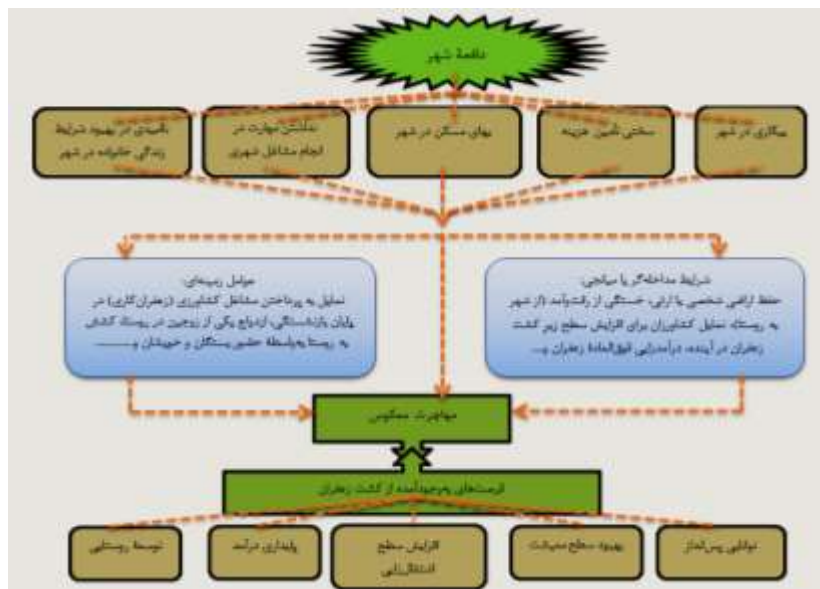
بررسی‌هایی که در زمینه اشتغال‌زایی زعفران به عمل آمده است (صبوریلندی، ۱۳۸۶: ۴، اسماعیل پور و کردوانی، ۱۳۸۹: ۴۶)، نشان می‌دهد زعفران نه تنها از نظر ایجاد درآمد، معیشت و همچنین اشتغال‌زایی مناسب برای خانوارها مهیا کرده است، بلکه توانسته است زمینه را برای

1 Phillips & Potter

2 Okali, et, al

بازگشت مهاجرانی که به شهر مهاجرت کرده بودند، مهیا سازد. بنابراین در میان محصولات صادراتی کشاورزی، زعفران جایگاه ویژه‌ای از نظر بازگشت مهاجران به روستا را در بین محصولات صادراتی ایران دارد (موسوی و همکاران، ۱۳۸۸: ۴۴). با توجه به اینکه ایران بیش از ۹۵ درصد تولید جهانی زعفران را در اختیار دارد، بزرگ‌ترین تولیدکننده و صادرکننده این محصول در جهان محسوب می‌شود (معصوم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۲: ۴۰).

به‌هرحال، خواص ویژه و با ارزش زعفران با توجه به ارزش‌افزوده بالا و مزیت نسبی منطقه‌ای آن، لزوم توجه بیشتر به مسائل کشت، اشتغال‌زایی، بازاریابی و درآمدزایی بالای آن را بیش‌ازپیش آشکار می‌سازد. در واقع ارزش اقتصادی بسیار بالای زعفران، قدرت جذب نیروی کار در هنگام کاشت، داشت و برداشت در فصل‌های بیکاری کشاورزان، از جمله دلایلی هستند که زمینه را برای بازگشت مهاجران به شهر رفته مهیا می‌کند (اسماعیل پور و کردوانی، ۱۳۸۹: ۴۹). بر این اساس، فقدان موانع و محدودیت‌های تولید زعفران و گرایش روستاییان برای تولید بیشتر این محصول استراتژیک به پیامدهای متنوعی در سطح روستاها منجر می‌شود که در این راستا، مهاجرت معکوس و تبعات ناشی از آن قابل توجه است (شکل ۱).

شکل ۱. پیامدهای اثرات کشت زعفران در مهاجرت معکوس بر روستاها

(مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۰).

با مروری بر پیشینه تحقیق مشخص می‌شود که تاکنون تحقیقات مختلفی پیرامون اثرات اقتصادی و اجتماعی زعفران و مهاجرت معکوس در خانوارهای روستایی کشورمان انجام شده است که در ادامه به برخی از موارد مرتبط با این تحقیق اشاره می‌شود.

صبور بیلندی و ودیعی در پژوهشی به «بررسی اقتصادی زعفران و تأثیر آن بر درآمد کشاورزان» پرداختند. نتایج تحقیق نشان داد که عواملی از جمله: خرده مالکی، کم‌آبی، وجود نیروی کار در خانواده‌ها و دانش بومی باعث شده تا زعفران جایگاه خود را در منطقه حفظ کند (صبور بیلندی و ودیعی، ۱۳۸۶: ۱۱-۱). امانپور در مطالعه‌ای به «شناسایی و اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری مهاجرت برگشتی» پرداختند. نتایج نشان می‌دهد که در مهاجرت برگشتی منطقه مورد نظر متغیرهای سن، جنس و فاصله سکونت تأثیرگذار هستند (امانپور، ۱۳۹۷: ۶۰-۳۷). لنگرودی و همکاران، طی پژوهشی به «بررسی تأثیر بازگشت مهاجرین به روستاها در بهبود معیشت ساکنان» پرداختند. نتایج تحقیق نشان داد که مهاجرت موقت نیروی جوان روستایی، پس از کسب مهارت و بازگشت به نواحی روستایی، مهم‌ترین راهبرد به‌کارگرفته برای اداره زندگی بوده است (لنگرودی و همکاران، ۱۳۹۰: ۸۳-۶۷).

نتایج تحقیق جیالو^۱ (۲۰۰۹: ۴۱-۱)، در مقاله‌ای با عنوان «سرمایه انسانی بازگشت مهاجران و کارآفرینی روستایی در چین» نشان می‌دهد که اصلاحات اقتصادی دهه ۱۹۸۰، بیش از ۱۳۰ میلیون نفر روستایی را به نواحی شهری انتقال داد. این مهاجران در موقعیت اقتصادی چین نقش بارزی داشتند و بعد از بازگشت به روستا در کارآفرینی روستایی بسیار مؤثر بوده‌اند. گوردون و همکاران^۲ (۱۹۹۴: ۷۰۷-۶۳۹)، در مقاله‌ای به «بررسی وضعیت اشتغال مهاجران روستایی و بازگشت مهاجران» پرداخته‌اند. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که مهاجران بازگشته به روستا، موقعیت شغلی بالاتری از نظر اقتصادی و اجتماعی کسب کرده‌اند. استوک دالی و کاتانی^۳ (۲۰۱۴: ۹۸-۸۳)، در مقاله‌ای به «بررسی الگوهای مهاجرت داخلی ایرلند شمالی به‌ویژه مهاجرت شهر-روستا در ارتباط با مراحل مختلف دوره عمر» پرداخته‌اند. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که سن در تحرک افراد از شهر به روستا مؤثر است. افراد جوان تمایل بیشتری برای مهاجرت دارند. دلیل این امر سیاست‌های موفق برنامه‌ریزی روستایی و سنت‌های خانوارهای کشاورز است. وانگ و

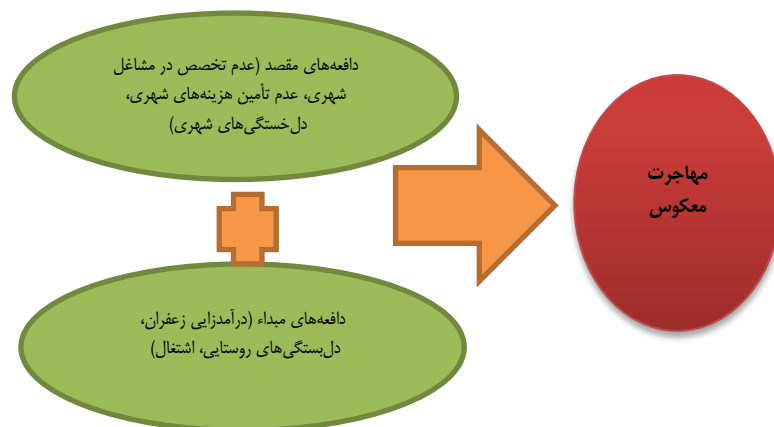
1 Jialu

2 Gordon, et, al

3 Stockdale, Catney

یانگ^۱ (۲۰۱۳: ۲۴۷-۲۳۱)، در مقاله‌ای به «بررسی تأثیر مهاجرت بازگشتی بر انتخاب شغل در نواحی روستایی چین» پرداختند. نتایج تحقیق حاکی از آن است که مهاجرت معکوس اثر مثبت و قابل توجهی بر دستمزد فعالیت‌های کارگری دارد، اما بر فعالیت‌های کارآفرینی اثر منفی دارد. زویک و همکاران^۲ (۲۰۲۱: ۱۰۵۱۹۲). در مقاله‌ای به «نقش دولت در مهاجرت معکوس کارآفرینان هند و چین» پرداختند. نتایج تحقیق نشان‌دهنده آن است که به‌طورکلی، شکاف قابل توجهی بین چین و هند از نظر سیاست‌ها، تصورات بازگشتی‌ها و تجربه‌های کارآفرینان بازگشتی وجود دارد. تیکاد^۳ (۲۰۲۱: ۴۶-۴۱). در مطالعه‌ای «تأثیر مهاجرت معکوس بر صنایع مختلف» را بررسی کرده است. نتایج حاکی از آن است که در نتیجه مهاجرت معکوس، اکثر صنایع با مشکلات متعددی روبه‌رو شده‌اند. چاوان و همکاران^۴ (۲۰۲۱). در مطالعه‌ای به «بررسی عوامل منجر به مهاجرت معکوس در میان کارگران مهاجر در طول بیماری همه‌گیر COVID-19 در شمال غربی هند» پرداختند. نتایج نشان می‌دهد که فقدان شغل یکی از عوامل اصلی رانده شدن کارگران مهاجر از خانه‌های بومی آن‌ها بوده است.

با توجه به مبانی نظری و پیشینه تحقیق، مدل نهایی برای تبیین و تحلیل به‌صورت زیر به‌دست آمد:

شکل ۲. مدل مفهومی پژوهش، (مأخذ: مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای نگارندگان، ۱۴۰۰)

1. Wang, Yang
2. Zweig et al
3. Tekade
4. Chavan et al

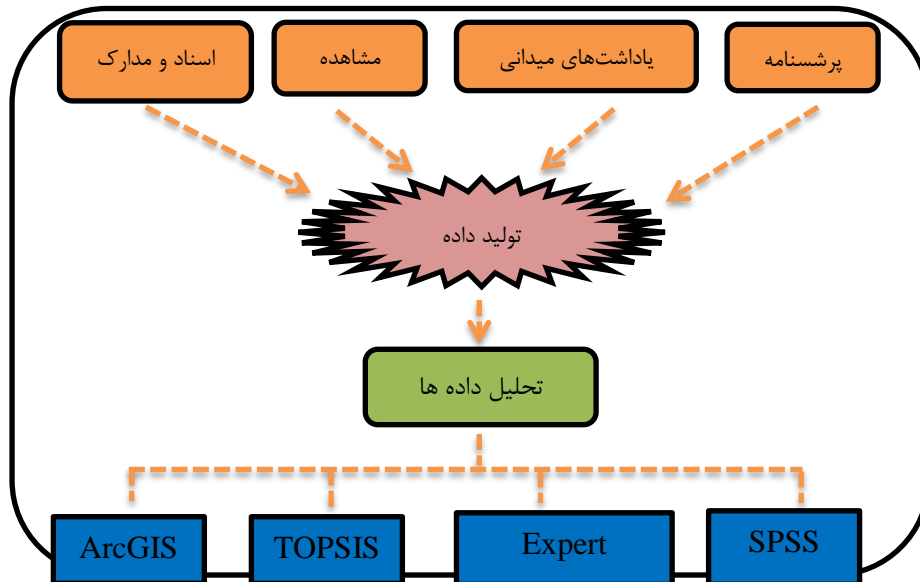
روش‌شناسی تحقیق

پژوهش پیش‌رو، به منظور بررسی پارامترهای مورد بررسی از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی سود جسته و دارای دو بخش عمده بوده است. بخش اول را مطالعات اسنادی، کتابخانه‌ای و استفاده از امکانات اینترنتی باهدف بررسی مواردی چون ادبیات موضوع، پیشینه تحقیق، مفاهیم و غیره به خود اختصاص داده و بخش دوم در قالب پژوهش‌های میدانی به منظور جمع‌آوری اطلاعات و تدوین و تکمیل پرسشنامه انجام پذیرفته است. بدین منظور، با توجه به سؤالات اساسی و کلیدی تحقیق، اقدام به شاخص‌بندی عوامل مهاجرت روستاییان (جدول ۱) و مهاجرت معکوس در ارتباط با کشت زعفران خانوارهای مورد مطالعه (جدول ۲) و نهایتاً تهیه پرسشنامه شد. لازم به ذکر است که شاخص‌های مورد مطالعه، متناسب با ادبیات نظری برگشت مهاجرت و از بین طیف گسترده‌ای از شاخص‌های مرتبط با هر بخش گزینش شده‌اند و وضعیت آن‌ها نیز به دو صورت کمی یا کیفی مورد سنجش قرار گرفته‌اند.

جامعه آماری تحقیق شامل سرپرستان خانوارهای ساکن در روستاهای دهستان رشتخوار است که با استفاده از فرمول کوکران ۳۵۵ خانوار به‌عنوان نمونه محاسبه و نهایتاً خانوارهای نمونه با روش نمونه‌گیری تصادفی و متناسب با فراوانی خانوارهای ساکن در روستاهای مورد مطالعه انتخاب شده است، تعداد پرسشنامه‌های تکمیل‌شده توسط مهاجران بازگشته ۷۶ مورد بوده است. در پرسشنامه این تحقیق از طیف لیکرت برای سنجش شاخص‌های پژوهش استفاده شده است. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز از تحلیل‌های آماری و فضایی و نرم‌افزارهای اکسپرچویس^۱، تاپسیس^۲، اسپس اس اس^۳، آرک‌جی‌ای اس^۴ استفاده شده است.

به منظور سنجش روایی پرسشنامه‌ها در این مطالعه، از گروه‌های تصمیم‌ساز شامل ۱۱ نفر از نخبگان (اساتید دانشگاه)، کارشناسان یا مدیران توسعه روستایی و کشاورزی نظرخواهی و سپس برای پایایی پرسشنامه‌ها از آلفای کرونباخ استفاده شد که نتیجه آن ۰/۸۹۶ است. مدل عملیاتی تحقیق در شکل (۴) نشان داده شده است.

1 Expert Choice
2 TOPSIS
3 SPSS
4 ArcGIS

شکل ۳. مدل عملیاتی تحقیق (مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۰)

جدول ۱. شاخص‌های مورد توجه در بررسی عوامل مهاجرت در روستاهای دهستان رشتخوار

ابعاد	شاخص‌ها
محیطی	خشک‌سالی‌های پی‌درپی، خشک شدن قنات، نامناسب بودن کیفیت منابع آبی برای کشاورزی، عدم دسترسی به زمین لازم برای کشاورزی، کمبود منابع آبی
اجتماعی	اختلافات قومی و قبیله‌ای، نگرانی از آینده فرزندان، کیفیت نامناسب مدارس، نداشتن انگیزه برای پیشرفت زندگی در محیط روستایی، عدم دسترسی به امکانات رفاهی برای زندگی، ضعف آموزش مهارت‌های شغلی
اقتصادی	کمبود درآمد، نداشتن امنیت غذایی، مقرون‌به‌صرفه نبودن کشت زعفران، نبود حاشیه امن برای اقتصاد خانوار، محدودیت فرصت‌های شغلی
کالبدی-فضایی	نبود راه‌های ارتباطی مناسب، ضعف امکانات زیرساختی در روستا

مأخذ: (کشاورز و همکاران، ۱۳۹۲؛ پوراقبالی و همکاران، ۱۳۹۹؛ عبدالله‌زاده و همکاران، ۱۳۹۸؛ حسین‌زاده و

همکاران، ۱۳۹۸، اصغری لقمجانی و ایزدی، ۱۳۹۶؛ یافته‌های مطالعات میدانی نگارندگان، ۱۴۰۰)

جدول ۲. شاخص‌های مورد توجه در بررسی عوامل مهاجرت معکوس در روستاهای دهستان رشتخوار

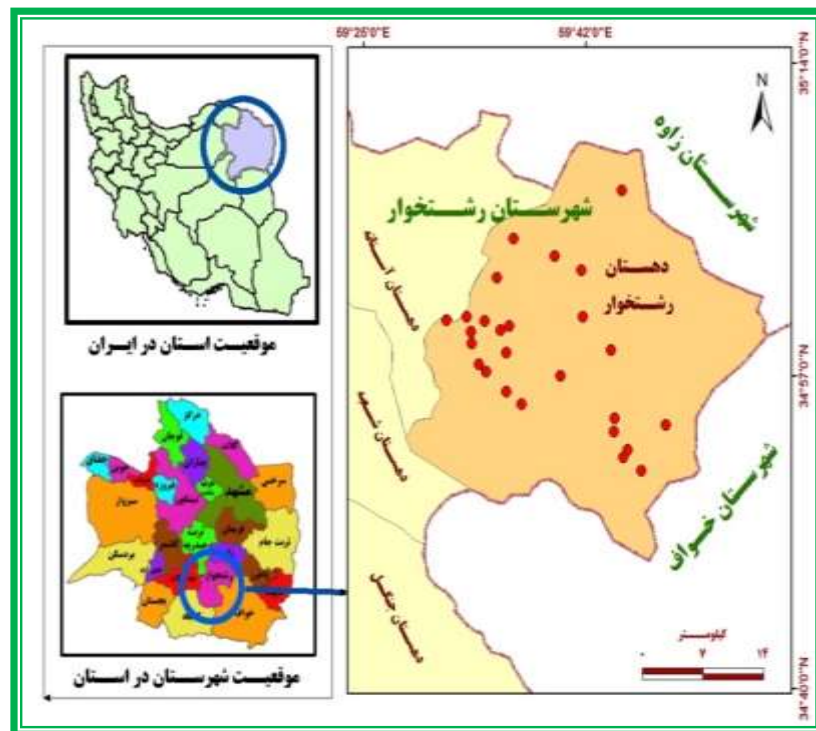
ابعاد	شاخص
محیطی	آلودگی‌های شهری
	تشدید آلودگی زیست‌محیطی در شهر، آب‌وهوای نامناسب
اقتصادی	دسترسی‌ها در روستا
	افزایش توان مقابله با بلاهای طبیعی (مثل خشک‌سالی)، دسترسی به اراضی حاصل‌خیز، دسترسی به منابع آبی کافی، امکان افزایش تولید
اجتماعی	درآمد و مالکیت
	ایجاد درآمد فوق‌العاده زعفران، پایداری درآمد زعفران، توانایی پس‌انداز، برتری درآمد بر هزینه‌ها در روستا، وابستگی به درآمد تولید زعفران در روستا، توانایی متنوع کردن منابع درآمدی در روستا، مالکیت آب و زمین در روستا
کالبدی - فیزیکی	اشتغال
	تنوع فرصت‌های شغلی در روستا، نداشتن امنیت شغلی در شهر، ایجاد امکان خوداشتغالی در روستا، امکان کارآفرینی در روستا
کالبدی - فیزیکی	تأمین هزینه‌ها
	دسترسی به وام‌های سهل‌الوصول، توانایی خرید (خانه، ماشین، باغ زراعی) در روستا، بالا بودن اجاره خانه در شهر، ارزانی قیمت زمین برای ساخت خانه در روستا، توانایی تأمین هزینه خوراک و پوشاک در روستا، توانایی تأمین هزینه‌های جانبی (آب و برق)، توانایی هزینه‌های درمان
کالبدی - فیزیکی	دل‌خستگی‌های شهری
	بی‌احترامی به فرد مهاجر در شهر، نداشتن مهارت در انجام مشاغل شهری، عدم وجود اعتماد و اطمینان بین همسایگان، ناامیدی در بهبود شرایط زندگی خانواده در شهر، خستگی از رفت‌وآمد (از شهر به روستا)
کالبدی - فیزیکی	دل‌بستگی‌های روستایی
	کشش به روستا به‌واسطه حضور بستگان و خویشان، جاذبه‌های سبک زندگی روستایی به‌واسطه مدرنیته شدن روستاها، ازدواج یکی از زوجین در روستا، وجود امکانات رفاهی زندگی مناسب، از بین رفتن روابط ناعادلانه ارباب‌رعیتی، دل‌تنگی به آداب‌ورسوم، تمایل کشاورزان برای افزایش سطح زیر کشت در آینده، تمایل به پرداختن مشاغل کشاورزی در پایان بازنشستگی
کالبدی - فیزیکی	کالبدی
	داشتن مسکن در روستا، وجود امکانات زیربنایی و رفاهی مناسب در روستا
کالبدی - فیزیکی	فیزیکی
	دسترسی به ابزار و ماشین‌آلات کشاورزی، توسعه راه‌های ارتباطی (حمل‌ونقل) از روستا به شهر، وجود خدمات بهداشتی و درمانی مناسب در روستا، وجود خدمات فرهنگی و آموزشی مناسب در روستا

مأخذ: (منافی آذر، ۱۳۹۶؛ لنگرودی و همکاران، ۱۳۹۰؛ افراخته و همکاران، ۱۳۹۵؛ اصغری لقمجانی و ایزدی،

۱۳۹۶؛ اصغری لقمجانی و ایزدی، ۱۳۹۵؛ پورطاهری و همکاران، ۱۳۹۳؛ یافته‌های مطالعات میدانی نگارندگان، ۱۴۰۰)

معرفی محدوده مورد مطالعه

شهرستان رشتخوار با مساحتی بالغ بر ۴۳۶۰ کیلومتر مربع از شهرستان‌های استان خراسان رضوی است. این شهرستان از شمال و غرب به تربت حیدریه، از شرق و جنوب شرقی به شهرستان خواف و از جنوب به شهرستان گناباد مشرف است (شکل ۲). این شهرستان دارای دو بخش مرکزی و جنگل و چهار دهستان با نام‌های رشتخوار و آستانه در بخش مرکزی و جنگل و شعبه در بخش جنگل است. محدوده مورد مطالعه (دهستان رشتخوار) دارای یک شهر و ۲۶ روستای دارای سکنه و ۱۷۰۵۴ نفر جمعیت است، که ۲۰ درصد از جمعیت آن در شهر و ۸۰ درصد آن در نقاط روستایی ساکن هستند. محصول زعفران از جمله محصولات است که کشت آن در این دهستان بسیار رایج است، به گونه‌ای که توانسته است زمینه بازگشت برای مهاجرین این دهستان از شهرستان را فراهم سازد (سازمان جهاد کشاورزی شهرستان رشتخوار، ۱۳۹۴).

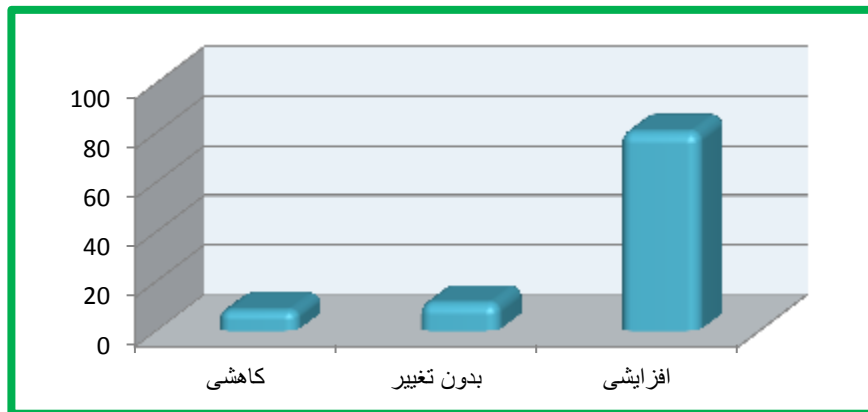

شکل ۴. نقشه موقعیت دهستان رشتخوار در استان و شهرستان رشتخوار

(مأخذ: ترسیم نگارندگان، ۱۴۰۰)

یافته‌های تحقیق

بر اساس یافته‌های تحقیق، میانگین سنی پاسخگویان د زمان مهاجرت از روستا ۲۴/۶ سال بوده و میانگین سنی آن‌ها در زمان بازگشت ۳۴/۲ سال است. بیشتر افراد مهاجرت کرده، تحصیلات دیپلم داشته‌اند (۴۲/۴ درصد) و اکثر آن‌ها مجرد بودند (۸۲/۳ از آن‌ها) که زمان برگشت به روستا متأهل شده بودند. از طرف دیگر، میانگین سال‌های اقامت در شهر ۸/۳ سال بوده است. شهرهای مشهد ۵۳ خانوار، تربت حیدریه، ۱۵ خانوار و رشتخوار ۸ خانوار از ۷۶ خانوار تحقیق را در خود جای داده بودند. همچنین از کل ۷۶ خانوار مهاجر بازگشته مورد بررسی، در ۶۳/۹ درصد از خانوارها، سطح زیر کشت زعفران نسبت به سالی که بازگشته‌اند، افزایش یافته، در ۱۷/۵ درصد از خانوارهای مهاجر بازگشته نیز سطح زیر کشت زعفران در این محدوده زمانی کاهش یافته است (شکل ۵). جمع‌بندی اطلاعات حاصل از پرسشنامه‌های مربوط به خانوارهای مورد مطالعه و بررسی آماری عوامل مطرح مؤید آن است که وضعیت مناسب قیمت زعفران تولیدی، کسب مهارت‌های فنی و حرفه‌ای برای تولید، دسترسی به زمین کافی و مرغوب و فقدان مشکل در تأمین نیروی کار لازم برای کشت زعفران، در افزایش سطح زیر کشت خانوارهای بازگشته مورد مطالعه تأثیرگذار بوده‌اند.

شکل ۵. فراوانی خانوارهای مهاجر بازگشته به تفکیک چگونگی تغییر سطح زیر کشت زعفران از زمان

بازگشت تاکنون

(مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۰)

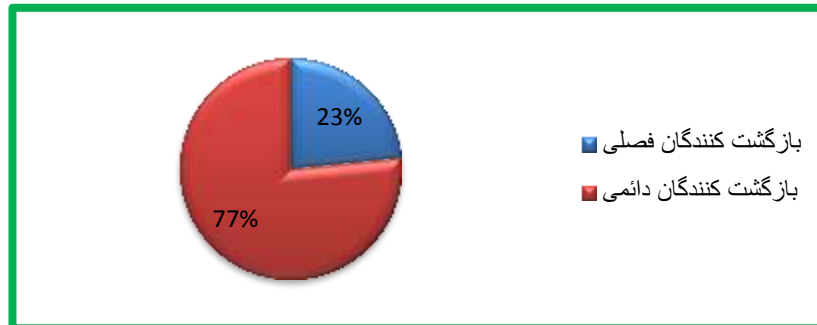
یافته‌های تحقیق مؤید آن است که از ۲۶ روستای مورد بررسی، ۱۷ روستا دارای جمعیتی افزایشی، یک روستا دارای ثبات جمعیتی و ۸ روستا دارای جمعیتی کاهش‌ی است. از طرف دیگر، روستای فتح‌آباد با نرخ رشد ۲/۸ از بیشترین نرخ رشد برخوردار است و روستای دستجرد با نرخ رشد ۱۲/۶- از کمترین نرخ رشد برخوردار است (جدول ۳).

جدول ۳. وضعیت تغییرات جمعیتی در روستاهای مورد مطالعه

نام روستا	جمعیت ۱۳۸۵	جمعیت ۱۳۹۵	درصد رشد جمعیت	نام روستا	جمعیت ۱۳۸۵	جمعیت ۱۳۹۵	درصد رشد جمعیت
مهدی‌آباد	۱۵۸۴	۷۶	۱/۷۷	صادق‌آباد	۸۲	۷۶	-۰/۷۷
اکبرآباد	۵۸۰	۲۰۶	-۰/۶۹	اسلام‌آباد	۲۱۶	۲۰۶	-۰/۰۴۹
اندنجرده	۲۳۵	۲۹۵	۰/۸۳	سرآسیاب	۲۹۶	۲۹۵	۰/۰۰
فاردق	۶۶۳	۳۰۱	۰/۹۳	بازه عاشقان	۳۶۹	۳۰۱	۱/۱۴
سعادت‌آباد	۲۰۵۰	۳۷۸	۲/۴۰	روح‌آباد	۴۰۰	۳۷۸	-۰/۵۵
زرغری	۶۷۹	۲۳۵	۰/۶۴	قلندرآباد	۲۱۴	۲۳۵	۰/۹۶
حسین‌آباد	۷۵۶	۳۳۶	-۰/۰۵۰	آبینه	۲۸۲	۳۳۶	۱/۷۵
کریم‌آباد	۴۱۱	۲۱۳۵	۲/۲۳	نوق	۱۷۳۷	۲۱۳۵	۲/۰۸
قادرآباد	۶۱۲	۳۵۶۲	۱/۸۱	فتح‌آباد	۲۶۹۸	۳۵۶۲	۲/۸۲
دستجرد	۱۰۲	۱۰۸۶	-۱۲/۶۴	براکوه	۸۷۲	۱۰۸۶	۲/۲۲
جعفرآباد	۳۴	۴۱۰	-۳/۰۵	دریز	۳۲۰	۴۱۰	۲/۵۲
عباس‌آباد	۶۴۹	۲۶۶	۱/۱۱	عشرت‌آباد	۲۷۷	۲۶۶	-۰/۰۴۰
خودآباد	۱۷۴	۳۵۰	۰/۲۴	امین‌آباد	۳۲۹	۳۵۰	۰/۶۱

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۰

از طرف دیگر، از آنجاکه زعفران از جمله محصولات است که در تمام طول سال به نگهداری نیاز ندارد و فقط در دوره زمانی خاصی بهره‌برداری می‌شود، در روستا کشاورزانی هستند که به دلایلی مختلف از جمله ادامه تحصیل، شغل و عواملی دیگر از همین قبیل در شهر ساکن بوده و فقط در فصل (کاشت، داشت، برداشت) به روستا بازمی‌گردند (شکل ۶).

شکل ۶. وضعیت بازگشت مهاجرین در محدوده مورد مطالعه

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۰

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که درآمد کسب‌شده از کشت زعفران توانسته است تغییری شگرف، در کیفیت زندگی خانوارهای بازگشته ایجاد کند، به گونه‌ای که این خانوارها از بازگشت خود به روستا اعلام رضایت کرده‌اند. در این راستا، سرپرستان خانوارهای مهاجر عنوان کرده‌اند که درآمد حاصل از کشت زعفران توانسته به آن‌ها کمک شایانی در خرید ماشین، خانه و زمین نماید و این مؤلفه (با میانگین ۳/۹۷) در جایگاه نخست کیفیت زندگی قرار گرفته است (جدول ۴).

جدول ۴. میزان تأثیر کشت زعفران در کیفیت زندگی خانوارهای بازگشته

میانگین	خیلی زیاد		زیاد		متوسط		کم		خیلی کم		مؤلفه‌ها
	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	
۳/۸۴	۲۴/۹	۱۴	۲۵/۹	۱۷	۴۰/۴	۳۴	۵/۶	۷	۳/۲	۴	توانایی پس‌انداز
۳/۹۰	۹/۹	۴	۲۸/۸	۲۰	۴۲/۶	۳۶	۱۳/۱	۹	۵/۶	۷	پایداری درآمد
۳/۵۰	۱۶	۸	۲۴/۲	۱۵	۲۷/۳	۲۹	۲۲/۷	۱۴	۹/۸	۱۰	اشتغال‌زایی و کارآفرینی
۳/۹۷	۷/۹	۷	۲۵/۴	۱۹	۴۷/۵	۳۸	۱۶	۸	۳/۲	۴	توانایی خرید (ماشین، خانه، زمین)

ادامه جدول ۴. میزان تأثیر کشت زعفران در کیفیت زندگی خانوارهای بازگشته

میانگین	خیلی زیاد		زیاد		متوسط		کم		خیلی کم		مؤلفه‌ها
	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	
۳/۶۵	۱۲/۸	۱۰	۲۴/۲	۱۵	۳۴/۴	۳۰	۱۵/۵	۱۲	۱۳/۱	۹	ایجاد مدارس باکیفیت در روستا
۳/۷۰	۲۲/۲	۱۳	۲۲/۷	۱۴	۳۶/۷	۳۲	۱۲/۸	۱۰	۵/۶	۷	ماندگاری در روستا
۳/۷۶	۱۷/۲	۱۳	۲۵/۵	۱۶	۳۸/۶	۳۳	۱۳/۱	۹	۵/۶	۵	داشتن مسکنی مستحکم و باکیفیت
۳/۵۷	۱۰/۹	۱۲	۲۲/۷	۱۴	۲۹/۶	۲۵	۲۲/۷	۱۴	۱۴/۱	۱۱	وجود امکانات زیربنایی و رفاهی در روستا

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۰

از طرف دیگر، مهاجران بازگشته، قسمتی از سرمایه‌های مالی خود را به روستا بازگردانده و در بخش‌های مختلف اقتصادی سرمایه‌گذاری کرده‌اند؛ ولی خانوارهایی از مهاجران بازگشته هنوز در شهر دارای مسکن بوده، که این از نظر مالی خود سرمایه‌هنگفتی به‌شمار می‌آید که متأسفانه روستاییان رغبتی برای آوردن سرمایه مذکور به روستا نشان نداده‌اند. به‌رغم آن، مهاجران بخشی از پس‌انداز خود را در بخش‌های کشاورزی و غیرکشاورزی در زادگاه خود سرمایه‌گذاری کرده‌اند (جدول ۵). در این میان بخش کشاورزی بیشترین سرمایه‌گذاری بازگشتگان را به خود جذب کرده است. به زیر کشت بردن اراضی زراعی برای کشت زعفران، راه‌اندازی گاوداری و پرواربندی دام در روستا توسط مهاجران بازگشته از جمله موارد سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی است. از سوی دیگر، بخش صنعت و خدمات قسمتی از سرمایه‌های بازگشتگان

را جذب کرده که شامل ایجاد کارگاه‌های درب و پنجره‌سازی، جوشکاری، ایجاد قصابی، آرایشگری، خیاطی، تعمیرگاه ماشین و موتور بوده است (شکل ۷).

جدول ۵: سرمایه‌گذاری مهاجران بازگشته در بخش‌های مختلف در محدوده مورد مطالعه

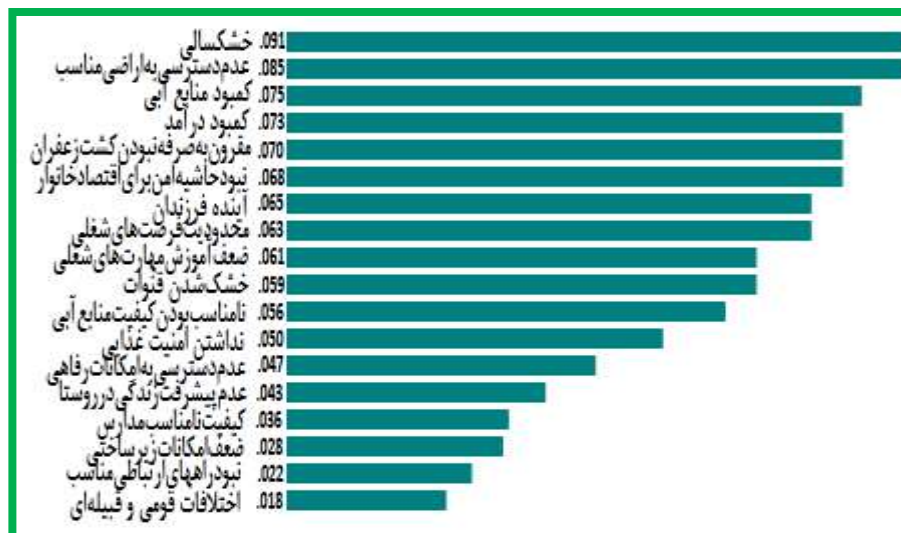
شماره مورد مطالعه	میدان	میزان										سرمایه‌گذاری بخش‌های مختلف	
		صنایع خدماتی		تجارت		متوسط		کشور		صنایع کمر			
		تعداد	مبلغ	تعداد	مبلغ	تعداد	مبلغ	تعداد	مبلغ	تعداد	مبلغ		
۱۰۰۸۸	۳۰۸۸	۱۹/۱	۸	۹۹/۴	۲۶	۲۸/۳	۲۷	۶/۲	۵	۰	۰	کشت زعفران	کشاورزی
		۲/۲	۷	۵/۳	۸	۳۴/۵	۱۴	۳۲/۸	۲۲	۱۳/۱	۱۵	۱۰	
۱۰۰۸۹	۳۱۵۷	۴	۱	۷/۹	۶	۳۹/۴	۳۲	۲۵/۶	۲۱	۱۳/۱	۱۵	ایجاد کارگاه درب و پنجره‌سازی	صنعت
		۴	۱	۶/۳	۵	۲۲/۱	۱۵	۳۸/۲	۳۰	۲۸/۴	۲۳	۱۰	
۱۰۰۸۶	۳۰۷۲	۵/۷	۶	۹/۸	۷	۲۰/۸	۳۲	۲۵/۲	۲۰	۱۸/۵	۱۳	فصلی	خدمات
		۲/۴	۶	۱۵/۵	۱۰	۳۸/۲	۳۰	۲۲/۸	۱۸	۱۷/۲	۱۲	آرایشگری	
		۵/۷	۶	۱۶/۱	۸	۳۱/۴	۳۸	۲۸/۸	۲۲	۱۸	۱۴	خیاطی	
		۷/۳	۷	۹/۳	۸	۲۲/۸	۱۸	۳۰/۲	۲۳	۲۸/۴	۲۵	تعمیرگاه ماشین و موتور	

شکل ۷. پراکنندگی فضایی سرمایه‌گذاری‌های مهاجران بازگشته در محدوده مورد مطالعه

(ترسیم: نگارندگان، ۱۴۰۰)

به منظور تعیین اهمیت نسبی عامل‌های مؤثر در مهاجرت خانوارهای مورد مطالعه، مقایسه زوجی شاخص‌های مختلف، بر اساس نظرات کارشناسی گروه‌های تصمیم‌ساز (اساتید دانشگاه و کارشناسان یا مدیران توسعه کشاورزی یا روستایی) انجام شد. نتایج این بررسی نشان می‌دهد که شاخص‌های خشک‌سالی با ضریب ۰/۹۱ و عدم دسترسی به اراضی مناسب با ضریب ۰/۸۵، دارای بیشترین درجه اهمیت و اختلافات قومی و قبیله‌ای با ضریب ۰/۱۸ و نبود راه‌های ارتباطی مناسب با ضریب ۰/۲۲، کمترین درجه اهمیت را به خود اختصاص می‌دهند (شکل ۸).

شکل ۸. وزن‌های حاصل از مقایسه زوجی شاخص‌های مطرح در تعیین مهاجرت خانوارها در محدوده مورد مطالعه

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۰

از طرف دیگر، بررسی وضعیت شاخص‌های مرتبط با مهاجرت خانوارها در ۷۶ خانوار نمونه نیز مؤید آن است که کمبود درآمد حاصل از تولید زعفران با میانگین ۳/۸۹، محدودیت فرصت‌های شغلی با میانگین ۳/۸۲ به ترتیب دارای بالاترین میانگین در سطح خانوارهای مورد مطالعه هستند (جدول ۶).

جدول ۶. وضعیت شاخص‌های مورد بررسی در مهاجرت خانوارهای مورد مطالعه

دارناس	میانگین	فراوانی										شاخص‌ها
		خیلی زیاد		زیاد		متوسط		خیلی کم		کم		
		درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	
۱/۱۵۱	۳/۵۹	۱۷/۱	۱۳	۴۶/۱	۳۵	۲۲/۴	۱۷	۷/۹	۶	۶/۶	۵	خشک‌سالی‌های بی‌دری
۱/۶۹۵	۳/۱۱	۱۷/۱	۱۳	۲۳/۷	۱۸	۲۶/۳	۲۰	۱۸/۴	۱۴	۱۴/۵	۱۱	خشک شدن قنوات
۱/۰۵۹	۳/۱۴	۵/۳	۴	۳۶/۸	۲۸	۳۲/۹	۲۵	۱۷/۱	۱۳	۷/۹	۶	نامناسب بودن کیفیت منابع آبی برای کشاورزی
۱/۳۸۲	۳/۳۷	۱۹/۷	۱۵	۲۶/۳	۲۰	۳۲/۹	۲۵	۱۳/۲	۱۰	۷/۹	۶	عدم دسترسی به زمین لازم برای کشاورزی
۱/۴۴۹	۲/۹۳	۷/۹	۶	۳۰/۳	۲۳	۲۳/۷	۱۸	۲۳/۷	۱۸	۱۴/۵	۱۱	کمبود منابع آبی
۱/۰۲۴	۱/۶۷	۳/۹	۳	۲/۶	۲	۷/۹	۶	۲۷/۶	۲۱	۵۷/۹	۴۴	اختلافات قومی و قبیله‌ای
۱/۰۲۰	۳/۵۸	۱۷/۱	۱۳	۳۹/۵	۳۰	۳۲/۹	۲۵	۵/۳	۴	۵/۳	۴	نگرانی از آینده فرزندان
۰/۸۲۸	۲/۸۴	۵/۳	۴	۷/۹	۶	۶۳/۲	۴۸	۱۳/۲	۱۰	۱۰/۵	۵	کیفیت نامناسب مدارس
۰/۸۶۲	۳/۷۹	۲۱/۱	۱۶	۴۷/۴	۳۶	۲۳/۷	۱۸	۵/۳	۴	۲/۶	۲	نداشتن انگیزه برای پیشرفت زندگی در محیط روستایی
۱/۲۵۷	۳/۷۵	۲۶/۳	۲۰	۴۲/۱	۳۲	۱۸/۴	۱۴	۶/۶	۵	۶/۶	۵	عدم دسترسی به امکانات رفاهی برای زندگی
۰/۳۸۹	۳/۸۹	۱۳/۲	۱۰	۶۴/۵	۴۹	۲۱/۱	۱۶	۱/۳	۱	۰	۰	کمبود درآمد حاصل از تولید زعفران
۰/۸۹۰	۳/۶۲	۱۶/۹	۲۲	۳۹/۲	۵۱	۳۶/۲	۴۷	۳/۸	۵	۳/۸	۵	امنیت غذایی
۰/۴۸۵	۳/۰۵	۶/۲	۸	۶/۴	۶	۸۱/۵	۱۰۶	۳/۸	۵	۳/۸	۵	مقرون به صرفه نبودن کشت زعفران
۰/۷۶۸	۳/۷۷	۱۱/۵	۱۵	۶۶/۹	۸۷	۱۳/۱	۱۷	۳/۸	۵	۶/۴	۶	نبود حاشیه امن برای اقتصاد خانوار
۰/۶۹۲	۳/۶۲	۶/۶	۵	۶۰/۵	۴۶	۲۵	۱۹	۳/۹	۳	۳/۹	۳	ضعف آموزش مهارت‌های شغلی
۰/۶۸۹	۳/۸۲	۱۹/۲	۲۵	۵۰	۶۵	۲۶/۲	۶۴	۳/۱	۴	۱/۵	۲	محدودیت فرصت‌های شغلی
۱/۷۴۸	۲/۶۶	۵/۳	۴	۳۰/۳	۲۳	۱۸/۴	۱۴	۱۷/۱	۱۳	۲۸/۹	۲۲	نبود راه‌های ارتباطی مناسب
۱/۷۳۴	۲/۸۰	۳/۹	۳	۴۰/۸	۳۱	۱۱/۸	۹	۱۸/۴	۱۴	۲۵	۱۹	ضعف امکانات زیرساختی در روستا

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۰

نتایج حاصل از رتبه‌بندی شاخص‌های مختلف بر اساس روش تاپسیس مرتبط با سطح مهاجرت معکوس در روستاهای مورد مطالعه در ابعاد محیطی و اقتصادی نشان می‌دهد که شاخص‌های دسترسی‌ها در روستاها با اولویت ۰/۹۳۸ و شاخص درآمد با اولویت ۰/۸۷۹ به ترتیب بیشترین رتبه را به خود اختصاص داده‌اند. همچنین در بُعد کالبدی - فیزیکی مؤلفه‌های کالبدی با اولویت ۰/۴۲۰ و مؤلفه‌های فیزیکی با اولویت ۰/۴۷۹ به ترتیب کمترین رتبه را به خود اختصاص دادند.

جدول ۷. رتبه‌بندی شاخص‌های مورد مطالعه (مهاجرت معکوس) بر اساس تکنیک TOPSIS

رتبه	شاخص اولویت	فاصله ایده‌ال منفی	فاصله ایده‌ال مثبت	مؤلفه‌ها	ابعاد
۲	۰/۵۰۲	۰/۹۵۰	۰/۷۹۴	آلودگی‌های شهری	محیطی
	۰/۹۳۸	۰/۱۵۹۸	۰/۳۵۸	دسترسی‌ها در روستا	
۱	۰/۸۷۹	۰/۱۳۴۷	۰/۴۱۲	درآمد	اقتصادی
	۰/۸۱۲	۰/۱۱۶۹	۰/۴۹۲	اشتغال	
	۰/۶۱۷	۰/۱۰۹۵	۰/۶۲۸	تأمین هزینه	
۳	۰/۵۸۸	۰/۱۰۲۳	۰/۷۴۶	دل‌خستگی‌های شهری	اجتماعی
	۰/۷۲۹	۰/۱۱۰۱	۰/۵۶۴	دل‌بستگی‌های روستایی	
۴	۰/۴۲۰	۰/۷۲۰	۰/۸۷۰	کالبدی	کالبدی - فیزیکی
	۰/۴۷۹	۰/۸۷۱	۰/۸۱۹	فیزیکی	

مأخذ: یافته‌های تحقیق ۱۴۰۰

همچنین بررسی وضعیت مؤلفه‌های مرتبط با وضعیت خانوارهای مهاجر معکوس نشان می‌دهد که مؤلفه دسترسی‌ها در روستاها با میانگین ۴/۰۱ و مؤلفه درآمد با میانگین ۳/۹۶ به ترتیب، بیشترین نقش را در بازگشت مهاجرین ایفا کرده‌اند و مؤلفه‌های کالبدی با میانگین ۳/۳۴ و فیزیکی با میانگین ۳/۴۶ به ترتیب کم‌ترین نقش را در بازگشت خانوارهای مهاجر داشته‌اند (جدول ۸).

جدول ۹. وضعیت مؤلفه‌های قابل توجه در مهاجرت معکوس در خانوارهای مورد مطالعه

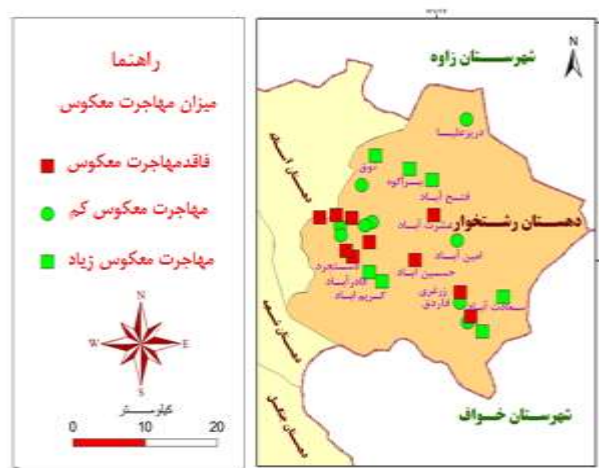
مؤلفه‌ها	خیلی کم		کم		متوسط		زیاد		خیلی زیاد		میانگین	وابستگی
	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی		
آلودگی‌های شهری	۲۱/۲	۱۲	۲۵/۸	۱۴	۲۸/۷	۳۰	۱۰/۲	۱۱	۱۴/۱	۹	۳/۵۵	۱/۰۵۷
دسترسی‌ها در روستا	۸/۹	۹	۱۰/۲	۱۱	۳۴/۵	۲۵	۲۸/۴	۱۹	۱۸	۱۲	۴/۰۱	۰/۴۸۹
درآمد	۵/۴	۵	۹/۹	۸	۳۹/۲	۳۸	۲۵/۸	۱۴	۱۹/۷	۱۱	۳/۹۶	۰/۶۹۰
اشتغال	۷/۶	۷	۱۰	۱۰	۳۸/۸	۳۴	۲۱/۲	۱۲	۲۲/۳	۱۳	۳/۹۲	۰/۷۲۸
تأمین هزینه	۸/۵	۸	۲۵/۸	۱۴	۳۰/۵	۳۲	۲۶/۳	۱۳	۸/۹	۹	۳/۶۸	۱/۰۱۲
دل‌خستگی - های شهری	۸/۹	۹	۱۴/۵	۱۰	۳۶/۹	۳۵	۲۱/۲	۱۲	۱۸/۵	۱۱	۳/۷۵	۰/۹۰۵
دل‌بستگی - های روستایی	۸/۵	۸	۲۰/۱	۱۴	۳۳/۲	۳۶	۲۴/۵	۱۵	۱۳/۷	۳	۳/۸۱	۰/۸۷۸
کالبدی	۲۶/۳	۱۳	۲۵/۵	۲۲	۲۱/۷	۲۰	۱۵/۶	۱۷	۱۰/۹	۴	۳/۳۴	۱/۱۴۸
فیزیکی	۲۱/۲	۱۲	۱۶/۲	۲۰	۲۶/۹	۲۲	۲۵/۸	۱۴	۹/۹	۸	۳/۴۶	۱/۱۰۶

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۰

از سوی دیگر، بر اساس درجه اهمیت شاخص‌های مرتبط با مهاجرت معکوس در خانوارهای مورد مطالعه، سطح بازگشت در ۷۶ خانوار مورد مطالعه محاسبه و نهایتاً میانگین سطح بازگشت مهاجرین در هر یک از روستاهای دهستان رشتخوار تعیین شد. بر اساس نتایج حاصل، سطح بازگشت مهاجرین در ۶ روستا از ۲۶ روستای مورد مطالعه، نسبتاً قوی یا قوی، در ۹ روستا نیز ضعیف و سایر روستاها نیز در سطح متوسط مهاجرپذیری هستند (شکل ۱۰).

بررسی چگونگی پراکنش روستاهای مورد مطالعه به تفکیک سطح مهاجرت معکوس در ارتباط با کشت زعفران مؤید آن است که روستاهای با سطح بازگشت مناسب عمدتاً در قسمت‌های شمالی یا جنوبی این دهستان واقع هستند. بررسی وضعیت عوامل مؤثر بر سطح

بازگشت مهاجرین در روستاهای مورد مطالعه نشان می‌دهد که روستای فتح‌آباد، براكوه و سعادت‌آباد به دلیل دسترسی به زمین‌های مرغوب، مالکیت آب و زمین در روستا، وابستگی به درآمد تولید زعفران در روستا، داشتن مسکن در روستا و از بالاترین سطح بازگشت مهاجرین و روستاهای روح‌آباد، قلندرآباد، سرآسیاب در محدوده غربی دهستان رشتخوار به دلیل شرایط وجود زمین‌های نامرغوب یا خشک شدن منابع آبی قنات، چشمه و چاه‌های عمیق و نیمه‌عمیق، از پایین‌ترین سطح بازگشتی در بین روستاهای مورد مطالعه برخوردار هستند.

شکل ۱۰. پراکنش روستاها به تفکیک وضعیت مهاجرت معکوس در محدوده مورد مطالعه

(ترسیم: نگارندگان، ۱۴۰۰)

همچنین برای بررسی ارتباط بین «سطح پیامدهای کشت زعفران» و «میزان مهاجرت معکوس خانوارها در روستاهای مورد مطالعه» از تحلیل‌های آماری استفاده شده است. تردیدی نیست که وجود متغیر فاصله‌ای، همگونی واریانس‌ها و توزیع نرمال داده‌های مورد استفاده، از شرایط لازم در استفاده از آزمون‌های پارامتریک است. در این تحقیق با توجه به وجود شرایط لازم برای استفاده از آزمون پارامتریک، به منظور بررسی ارتباط بین پیامدهای کشت زعفران و میزان مهاجرت معکوس در خانوارهای نمونه در روستاهای مورد مطالعه، از آزمون همبستگی پیرسون استفاده شده است. نتایج تحقیق مؤید آن است که بین این دو متغیر رابطه معناداری وجود دارد. ضریب همبستگی بین پیامدهای کشت زعفران و میزان مهاجرت معکوس ۰/۵۸۲

است که با توجه به مقادیر حاصل، با سطح اطمینان ۹۹ درصد می‌توان گفت که بین این دو متغیر، ارتباط مستقیم و معنادار با همبستگی متوسط برقرار است (جدول ۱۲). بر این اساس، افزایش سطح پیامدهای کشت زعفران، با سطح اطمینان ۹۹ درصد به میزان بازگشت مهاجرین در محدوده مورد مطالعه کمک می‌کند.

جدول ۱۲. نتیجه آزمون همبستگی پیرسون در بررسی رابطه بین اثرات کشت زعفران و میزان مهاجرت معکوس خانوارهای مورد مطالعه

مقادیر	موارد
۰/۵۸۲	ضریب همبستگی (Correlation Coefficient)
۰/۰۰۰	سطح معناداری (Sig.)
۷۶	تعداد خانوار مورد مطالعه

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۰

بحث و نتیجه‌گیری

مهاجرت بازگشتی پدیده‌ای مهم و در مقیاس ملی حرکت خطی مهاجران از سکونتگاه شهری به سوی سکونتگاه بنا به دلایلی بوده و مکان اولیه تولد و زندگی مهاجران شهر است. این پدیده (مهاجرت بازگشتی) فرایندی است که سه مرحله، تولد و زندگی در روستا، مهاجرت به شهر و سکونت در آنجا و سپس، بازگشت مجدد به روستا را شامل می‌شود. در مهاجرت بازگشتی، محل تولید و زندگی مهاجران، روستا بوده و به دلایل مختلف اقتصادی، اجتماعی و غیره به شهر مهاجرت کرده و مدت نسبتاً طولانی از عمر فعال خود را در شهر سپری کرده و سپس به زادگاه (روستای خود) باز می‌گردند. در این میان، عوامل جاذبه‌ای که در روستا وجود دارد موجب بازگشت مهاجرین می‌شود. به عبارت دیگر، عوامل جاذبه‌ای مانند فعالیت‌های کشاورزی همچون کشت برخی از محصولات استراتژیکی از جمله زعفران که درآمدزایی فوق‌العاده‌ای برای مهاجرین به ارمغان می‌آورد، می‌تواند عاملی مؤثر در بازگشت مهاجرین به روستاها باشد. زیرا این محصول از نظر بهره‌وری بالای آب در مقایسه با سایر محصولات کشاورزی، درآمدزایی و اشتغال‌زایی بالا و توسعه صادرات غیرنفتی، دارای اهمیتی ویژه است. در حقیقت ایران سهم بالایی از تولید زعفران را در جهان به خود اختصاص داده است و دهستان رشتخوار با

پتانسیل‌های موجود برای تولید زعفران، دارای موقعیت قابل‌توجه در سطح خراسان رضوی است. بر این اساس، پژوهش حاضر که باهدف بررسی پیامدهای کشت زعفران در مهاجرت معکوس روستاییان انجام شده است، در نوع خود در مقایسه با مطالعات مشابه در ارتباط با کشت مهاجرین قابل‌توجه است. از نتایج حاصل از تحلیل‌های آماری تحقیق می‌توان استنباط کرد که با افزایش پیامدهای کشت زعفران و ایجاد درآمدزایی فوق‌العاده از طریق تولید در خانوارهای مهاجر بازگشته در روستاهای دهستان رشتخوار، میزان مهاجرت معکوس در محدوده مورد مطالعه بهبود می‌یابد. درواقع، نتایج این تحقیق، همسو با یافته‌های پژوهش افراخته و همکاران (۱۳۹۵) است که معتقد هستند در بازگشت مهاجرین، عوامل اقتصادی بیشترین تأثیر را دارد و مهاجران با ارزیابی هزینه-فایده و تصور فواید بیشتر از هزینه‌ها تصمیم به بازگشت می‌گیرند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که درآمد کسب‌شده از کشت زعفران توانسته است تغییری شگرف، در کیفیت زندگی خانوارهای بازگشته ایجاد کند، به‌گونه‌ای که این خانوارها از بازگشت خود به روستا اعلام رضایت کرده‌اند. این بخش از یافته‌های تحقیق همسو با یافته‌های پژوهش علوی‌زاده و همکاران (۱۳۹۷) است. آن‌ها معتقدند وجود فرصت‌هایی که محصول استراتژیک زعفران برای خانوارهای روستایی به وجود آورده است و با توجه به آنچه پاسخگویان اظهار داشته‌اند می‌توان نتیجه گرفت که این محصول توانسته بر کیفیت زندگی خانوارهای روستایی (و شاخص‌هایی همچون توانایی پس‌انداز و تأمین لوازم لوکس منزل) تأثیر چشمگیر و شگرفی داشته باشد.

به‌هرحال، بر اساس جمع‌بندی نتایج حاصل از پرسشنامه‌های روستا (نظرات اعضای شورای اسلامی روستاها یا ریش‌سفیدان ساکن در آن‌ها) و پرسشنامه‌های خانوار (نظرات سرپرستان خانوارهای مورد مطالعه یا همسران آن‌ها)، توجه به موارد به‌منظور ارتقای نقش محصول زعفران در بهبود میزان بازگشت خانوارهای روستایی ضروری است:

- با عنایت به اینکه برخی خانوارهای ساکن در روستاهای دهستان رشتخوار علاوه بر آب مناسب، دارای زمین ملکی زیادی هستند و قیمت فوق‌العاده بالای زعفران، درآمد سالانه قابل‌توجهی را نصیب آن‌ها می‌کند، برای جلوگیری از خروج سرمایه‌های این گروه از خانوارهای زعفران‌کار از روستا و سرمایه‌گذاری آن‌ها در شهرها، پیشنهاد می‌شود با تشویق و حمایت دستگاه‌های اجرایی ذی‌ربط، این سرمایه‌ها به‌منظور ایجاد کارآفرینی و اشتغال‌زایی

- در داخل روستاها هدایت شود تا از مهاجرت خانوارهای بدون زمین و آب (که برای تأمین معیشت خود به ناچار اقدام به مهاجرت از این روستاها می‌کنند)، جلوگیری شود.
- با توجه به اینکه مهاجران بی هیچ هزینه‌ای برای دولت، توانسته‌اند مهارت‌های گوناگونی را کسب کنند و با توجه به انگیزه بازگشت در آن‌ها، ضروری است حمایت‌های دولت در چهارچوب وام‌های بلندمدت و با بهره‌ی کم انجام گیرد تا مهاجران علاوه بر پرداختن به شغل کشاورزی (کشت و تولید زعفران در محدوده مورد مطالعه)، توانایی تأسیس و تداوم حرفه‌های آموزش‌دیده خود را داشته باشند و در کاهش فقر و بیکاری نواحی روستایی نقش بسیار مهمی ایفا کنند.
 - تلاش برای متنوع کردن اقتصاد روستایی با استفاده از سرمایه خانوارهایی که درآمد هنگفتی از تولید زعفران به دست می‌آورند، ایجاد فرصت‌های جدید شغلی به‌ویژه برای فارغ‌التحصیلان، جوانان و زنان روستایی توصیه می‌شود.
 - حفظ اشتغال در منطقه و حمایت از زعفران کاران منطقه برای ترغیب کشت زعفران و پایداری روستاهای مورد مطالعه می‌تواند جزء برنامه‌های سازمان‌های مربوطه باشد.
 - با وجود اینکه در حال حاضر، معیشت خانوارهای روستایی اعم از مهاجرین بازگشته و خانوارهایی که از قبل در روستاهای دهستان سکونت داشته‌اند، بر پایه درآمد حاصل از تولید محصولات کشاورزی و به‌ویژه محصول زعفران است، اما ضعف و مشکلاتی در ابعاد مختلف اقتصادی و اجتماعی کشت و تولید محصول زعفران وجود دارد که از جمله می‌توان به عدم ارتقای بهره‌وری در تولید و کشت زعفران و عدم وجود صنایع تبدیلی و بسته‌بندی مناسب برای رهایی از فروش فله‌ای زعفران اشاره کرد. بنابراین پیشنهاد می‌شود که متصدیان و برنامه‌ریزان توسعه مناطق روستایی به اهمیت نقش و جایگاه این محصول در زندگی خانوارهای روستایی توجه کافی داشته باشند تا انگیزه بازگشت و ماندگاری جمعیت در روستاهای این دهستان بیش از گذشته تقویت شود.

منابع

- ابراهیمی، احمد (۱۳۸۸)، نقش کشت محصول زعفران در اقتصاد روستایی (نمونه موردی: دهستان زاوه از شهرستان زاوه)، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد.
- امانپور، سعید (۱۳۹۷)، شناسایی و اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری مهاجرت برگشتی (مورد شناسی: بخش مرکزی شهرستان دزفول)، فصلنامه جغرافیا و آمایش شهری - منطقه‌ای، دوره هشتم، شماره ۲۹: ۳۰-۶۰.
- ازکیا، مصطفی؛ حسینی رودبارکی، سکینه (۱۳۸۸)، تغییرات نسلی سبک زندگی در جامعه روستایی، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، سال دهم، شماره ۳۷: ۲۴۱-۲۶۴.
- اصغری لقمجانی، صادق؛ ایزدی، علی (۱۳۹۵)، واکاوی نقش زعفران در اشتغال‌زایی خانوارهای روستایی (مورد مطالعه: دهستان رشتخوار)، نشریه پژوهش‌های زعفران، دوره چهارم، شماره ۲: ۲۱۰-۲۲۸.
- اصغری لقمجانی، صادق؛ ایزدی، علی (۱۳۹۶)، واکاوی نقش محصولات استراتژیک در معیشت پایدار روستایی (مطالعه موردی: تولید زعفران در دهستان رشتخوار)، نشریه زراعت و فناوری زعفران، دوره پنجم، شماره ۳: ۲۷۳-۲۹۳.
- اشرفی، مرتضی؛ هوشمند، محمود و کرامت‌زاده، علی (۱۳۹۳)، بررسی توسعه پایدار کشاورزی در مناطق روستایی با تأکید بر رهیافت اقتصادی (مطالعه موردی: روستاهای شهرستان کاشمر)، فصلنامه راهبردهای توسعه روستایی، دوره اول، شماره ۲: ۵۱-۶۸.
- افراخته، حسن، منافی آذر، رضا و ولائی، محمد (۱۳۹۵)، اثرات مکانی - فضایی مهاجرت برگشتی در شهرستان میان‌دوآب، مجله پژوهش‌های برنامه‌ریزی روستایی، سال پنجم، شماره ۱: ۸۳-۸۹.
- اکبرزاده، جواد (۱۳۸۲)، عوامل مؤثر بر صادرات زعفران ایران، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، زراعت زمینه، دانشگاه زابل.
- پاپلی‌یزدی، محمدحسین؛ رجیبی، حسین (۱۳۸۲)، نظریه‌های شهر و پیرامون، تهران: انتشارات سمت.
- پوراقبالی، میلاد؛ شمس، علی و قبدی، احمد (۱۳۹۹)، سنجش پیامدهای خشک‌سالی و تأثیر آن بر نیت مهاجرت جوانان روستایی شهرستان همدان، فصلنامه روستا و توسعه، دوره بیست‌وسوم، شماره ۳: ۵۱-۷۷.
- پورطاهری، مهدی؛ رکن‌الدین افتخاری، عبدالرضا و سوادی مالیدره، علی اصغر (۱۳۹۳)، پیامدهای اجتماعی - اقتصادی تغییر الگوی کشت و نقش آن در توسعه روستایی (مطالعه موردی: تغییر الگوی

- کشت برنج به مرکبات در دهستان بالاتجن استان مازندران، *مجله جغرافیا و توسعه*، دوره دوازدهم، شماره ۳۵: ۲۱۷-۲۳۲.
- حسین‌زاده، عسگر؛ معمری، مهدی؛ قربانی، اردوان و مفیدی چلان، مهدی (۱۳۹۸)، عوامل اقتصادی و اجتماعی اثرگذار بر مهاجرت روستاییان (مطالعه موردی: سامان‌های عرفی روستایی حوزه انارچای مشکین‌شهر، *مجله اقتصاد فضا و توسعه روستایی*، دوره ۸، شماره ۴، صص ۲۵۹-۲۴۳.
- حسینی‌نیا، غلام‌حسین، مقدس فریمانی، شهرام، جلالوند، میلاد (۱۳۹۸)، شناسایی و اولویت‌بندی فرصت‌های کارآفرینی در بخش کشاورزی (مورد مطالعه: شهرستان گلباف از توابع استان کرمان)، *نشریه کارآفرینی در بخش کشاورزی*، دوره ششم، شماره ۱: ۵۳-۶۸.
- خسروی‌پور، بهمن؛ غنیان، منصور و بخشی، آزاده (۱۳۹۹)، شناسایی استراتژی‌های معیشتی‌بهره‌برداران چاه آب کشاورزی و عوامل مؤثر بر آن در استان خراسان جنوبی، *فصلنامه توسعه محلی (روستا- شهری)*، دوره دوازدهم، شماره ۲: ۳۲۳-۳۵۹.
- خمر، غلامعلی؛ سیدی، زهرا (۱۳۹۹)، تحلیلی بر پراکنش فضایی مشاغل غیررسمی در شهرها (مطالعه موردی: شهر جیرفت)، *فصلنامه آمایش محیط*، دوره سیزدهم، شماره ۴۸: ۶۳-۸۷.
- سواری، مسلم؛ شوکتی آملانی، محمد (۱۳۹۸)، شناسایی راهکارهای سازگاری کشاورزان کوچک‌مقیاس در مقابله با خشک‌سالی در استان آذربایجان غربی، *نشریه برنامه‌ریزی فضایی*، دوره نهم، شماره ۴: ۱۴۱-۱۶۶.
- سازمان جهاد کشاورزی استان خراسان رضوی (۱۳۹۰)، گزارش تحقیقاتی زراعی برای زعفران، مشهد: سازمان جهاد کشاورزی
- صبوری‌بلندی، محمد؛ ودیعی، علیرضا (۱۳۸۶)، بررسی اقتصادی زعفران و تأثیر آن بر درآمد کشاورزان، *ششمین کنفرانس اقتصاد کشاورزی ایران*، دانشگاه فردوسی مشهد: ۱-۱۱.
- صادقی، خدیجه؛ طولابی‌نژاد، مهرشاد (۱۳۹۸)، تحلیل ادراکات جامعه محلی از بازساخت کالبدی - فضایی اجرای طرح‌های هادی در دهستان رشتخوار، *فصلنامه مسکن و محیط*، دوره سی‌وهشتم، شماره ۱۶۷: ۶۷-۸۲.
- کامیابی، سعید؛ حبیبی نوخندان، مجید و روحی، احمدرضا (۱۳۹۳)، ارزیابی تأثیر عوامل اقلیمی مؤثر بر کشت زعفران با استفاده از فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی (AHP) (مورد مطالعه: دهستان‌های شهرستان رشتخوار)، *نشریه زراعت و فناوری زعفران*، دوره دوم، شماره ۱: ۷۵-۹۰.

- کهن‌سال، محمدرضا؛ رمضانی، محمدرضا (۱۳۹۹)، واکاوی عوامل اجتماعی - اقتصادی در پایداری اکولوژی کشت زعفران (مطالعه موردی: شهرستان گناباد)، نشریه پژوهش‌های زعفران، دوره هشتم، شماره ۲: ۳۱۸-۳۳۲.
- سازمان جهاد کشاورزی شهرستان رشتخوار (۱۳۹۲)، گزارش‌ی از وضعیت کشت زعفران در شهرستان رشتخوار، رشتخوار: سازمان جهاد کشاورزی شهرستان رشتخوار.
- علوی‌زاد، سید امیرمحمد، ایزدی، علی (۱۳۹۷)، تحلیل اثرات خشک‌سالی بر ساختار اقتصاد خانوارهای روستایی (مورد: دهستان کویر در شهرستان خلیل‌آباد)، فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، سال هفتم، شماره ۱: ۱۸۳-۲۰۲.
- علوی‌زاده، سید محمد امیر؛ زنده‌دل، علی‌اکبر و ایزدی، علی (۱۳۹۷)، تحلیل اثرات کشت زعفران بر کیفیت زندگی خانوارهای روستایی (مطالعه موردی: دهستان رستاق در شهرستان رستاق)، مجله پژوهش‌های برنامه‌ریزی روستایی، سال هفتم، شماره ۲: ۷۹-۹۵.
- علیزاده، حمید؛ سالارزهی، حبیب‌الله و گل‌بهارپور، انجنار (۱۳۹۹)، شناسایی اولویت‌بندی راهبردهای توسعه کارآفرینی و تجاری‌سازی زعفران مناطق روستایی استان خراسان جنوبی، نشریه زراعت و فناوری، دوره ۸، شماره ۴، صص ۵۹۷-۵۷۵.
- عبدالله‌زاده، غلامحسین؛ اژدرپور، علیرضا و شریف‌زاده، محمد شریف (۱۳۹۸)، بررسی عوامل مؤثر بر مهاجرت در بین روستاییان شهرستان زابل، نشریه جغرافیا و برنامه‌ریزی، دوره بیست‌وسوم، شماره ۷: ۱۷۳-۱۹۵.
- غفاری، فرهاد؛ نیکومرام، هاشم و کنعانی مقدم، ثنا (۱۳۹۱)، شناسایی و ارزیابی متغیرهای اقتصادی اثرگذار بر مهاجرت معکوس مطالعه موردی: کلان‌شهر تهران، فصلنامه مدیریت شهری، سال چهارم، شماره ۹: ۵۷-۶۹.
- فراهانی، حسین؛ جوانی، خدیجه؛ کرمی دهکردی، اسماعیل (۱۳۹۱)، تحلیل پایداری اجتماعی- اقتصادی تولید زعفران و تأثیر آن بر توسعه روستایی (مطالعه موردی: دهستان بالا ولایت شهرستان تربت حیدریه)، فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، سال یکم، شماره ۲: ۹۵-۱۱۲.
- فولادی طرقي، علیرضا، حسینی مزینانی، سید مصطفی (۱۳۹۲). بررسی کشت و توسعه زعفران در شرایط آب‌وهوایی شهری، فصلنامه علمی پژوهشی گیاه و زیست‌بوم، دوره نهم، شماره ۱: ۷۹-۹۰.
- کشاورز، مرضیه، کرمی، عزت‌الله، لهسایی‌زاده، عبدالعلی (۱۳۹۲)، عوامل اثرگذار بر مهاجرت روستایی ناشی از خشک‌سالی: یک مطالعه موردی در استان فارس، فصلنامه روستا و توسعه، دوره شانزدهم، شماره ۱: ۱۱۳-۱۲۷.

- مهاجرانی، علی اصغر، روستا، زهرا (۱۳۹۳)، بررسی مهاجرت معکوس و تأثیر آن بر توسعه اقتصادی - اجتماعی و تغییرات فرهنگی و سیاسی در روستاهای شهرستان‌های تنکابن و رامسر واقع در استان مازندران در سال ۱۳۹۰-۱۳۸۵، نشریه مطالعات جامعه‌شناختی شهری، دوره پنجم، شماره ۱۳: ۱۶۷-۱۹۴.
- مطیعی لنگرودی، سید حسن؛ قدیری معصوم مجتبی؛ رضوانی، محمدرضا؛ نظری، عبدالحمید؛ صحنه، بهمن (۱۳۹۰)، تأثیر بازگشت مهاجران به روستا در بهبود معیشت ساکنان (مطالعه موردی: شهرستان آق‌قلا)، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، دوره چهل و سوم، شماره ۷۸: ۶۷-۸۳.
- مطیعی لنگرودی، حسن؛ رضوانی، محمدرضا؛ نوربخش، مرتضی؛ اکبریورسراسکانرود، محمد (۱۳۹۲)، تبیین راهبرد مناسب بر ماندگاری جمعیت در سکونتگاه‌های روستایی (مطالعه موردی دهستان سلوک شهرستان هشترود)، مجله مسکن و محیط روستا، دوره سی و دهم، شماره ۱۴۲: ۸۳-۹۶.
- منافی آذر، رضا، عبدللهی، عبدالله، عزیزاده، تیمور، ولائی، محمد، قاسمی اردهایی، علی (۱۳۹۶). مهاجرت بازگشتی و پیامدهای آن بر سکونتگاه‌های روستایی (مطالعه موردی: بخش باروق شهرستان میان‌وآب)، دوره ۱۲، شماره ۱، صص ۱۹۷-۱۷۹.
- معصوم‌زاده زواره، ابوالفضل؛ ابراهیمی، ابوالقاسم؛ شمس، جعفر؛ دهنوی، خلیل (۱۳۹۲)، برنامه عملیاتی‌سازی محصول زعفران ایران، نشریه زراعت و فناوری زعفران، دوره یکم، شماره ۲: ۳۹-۶۸.
- مشفق، محمود؛ شکفته‌گوهری، محمد (۱۳۹۹)، مطالعه وضعیت مهاجرت در شهرستان‌های مرزنشین ایران و اثرات سطح توسعه‌یافتگی بر آن، فصلنامه علوم اجتماعی، دوره بیست‌وهفتم، شماره ۸۱: ۱۰۹-۱۴۴.
- موسوی، سید نعمت‌الله؛ یزدانی، سعید؛ رضایی، محمدرضا (۱۳۸۸)، آثار جهانی شدن بر صادرات محصولات کشاورزی (مطالعه موردی: زعفران)، مجله تحقیقات اقتصاد کشاورزی، دوره یکم، شماره ۲: ۴۳-۶۰.
- محسن‌زاده، رسول؛ فکوهی، ناصر (۱۳۹۹)، بحران آب در سایه کشاورزی‌افزایی و کشاورزی‌زدایی کشور: تشریح ارتباط بحران آب در بخش کشاورزی و وابستگی به نفت در کشور، فصلنامه توسعه محلی (روستا - شهری)، دوره یازدهم، شماره ۱: ۲۶۷-۲۹۲.
- نوری زمان‌آبادی، سید هدایت‌الله؛ امینی فسخودی، عباس (۱۳۸۶)، سهم توسعه کشاورزی در توسعه روستایی (مطالعه موردی: مناطق روستایی استان اصفهان)، مجله علوم کشاورزی، دوره سی‌وهشتم، شماره ۲: ۲۶۳-۲۷۵.

- یگانگی دستگردی، وحید؛ شریف‌زادگان، محمدحسین و میرقعی دینان، نغمه (۱۳۹۸)، ارزیابی فضایی آسیب‌پذیری بخش کشاورزی نسبت به خشک‌سالی (مطالعه موردی: چهارمحال بختیاری)، نشریه آبیاری و زهکشی ایران، دوره سیزدهم، شماره ۴: ۱۱۴۱-۱۱۵۲.

- Anonymous, (2006). *Winning back saffron market*. Iran Daily Newspaper, Mon, Jan 23. [Available on WWW: URL: <http://www.iran-daily.com/1384/2482/html/pdf.htm>]
- Bagli, S., Terres JM., Gallego, J., Annoni, A. and Dallemand, J.F. (2003). *Agro-Pedo-Climatological Zoning of Italy*, european commission directorate general joint research centre ispra.
- Chavan, B. S., Sidana, A., Arun, P., Rohilla, R., Singh, G. P., Solanki, R. K., & Bhanwra, D. (2021). Factors Leading to Reverse Migration Among Migrant Workers During the COVID-19 Pandemic: A Multicenter Study From Northwest India. *The primary care companion for CNS disorders*, 23(2), 1-24.
- Gordon, F, Jong., Marilou, C. and Legazpi, B (1994). Occupational status of rural outmigration and return migrants. *Journal of Rural Sociology*, 59(4), pp: 693- 707.
- Jialu, L., 2009, *Human Capital, Returning Migration and Rural Entrepreneurship in China*, Department of Economics, Indiana University, Wylie Hall, Bloomington, IN 47405, USA.
- Okali, D., Okpara, E. & Olawoye, J., 2001, *The Case of Aba and its Region, Southeastern Nigeria, Working Paper Series on Rural-Urban Interactions and Livelihood Strategies*, Working Paper 4, Human Settlements Programmed IIED, 3 End Sleigh Street, London, WC1H 0DD.
- Phillips, J. L. & Potter, R. B., 2003, *Social Dynamics of "Foreign-Born" and "Young" Returning Nationals to the Caribbean: A Review of the Literature*, Geographical Paper, the University of Reading, No. 167.
- Stockdale, A.; Catney, G (2014), A life course perspective on urban-rural migration: the importance of the local context, *Journal Population, Space and Place* 2014 Vol. 20 No. 1 pp. 83-98
- Tekade, S. S. (2021). Effect of reverse migration on different industries. *International Journal of Management IT and Engineering*, 11(3), 41-46.
- Wang ZiCheng; Yang WeiGuo (2013), Self-employment or wage-employment?: On the occupational choice of return migration in rural China. *Journal China Agricultural Economic Review* 2013 Vol. 5 No. 2 pp. 231-24
- Zweig, D., Tsai, K. S., & Singh, A. D. (2021). *Reverse entrepreneurial migration in China and India: The role of the state*. World Development, 138, 105192